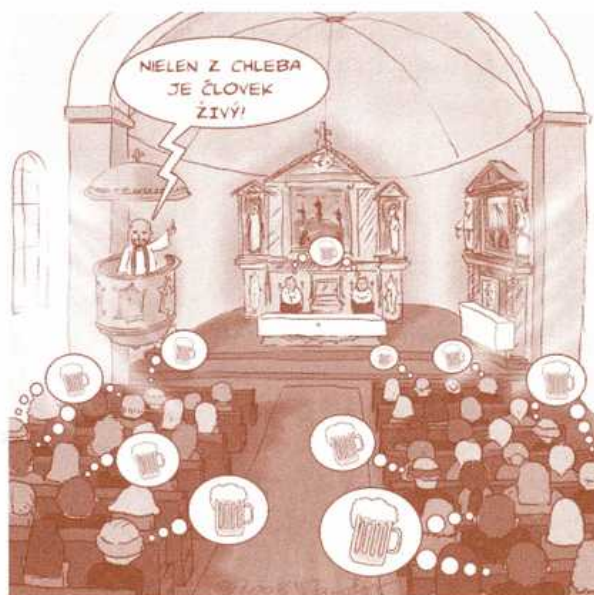

SLOVENSKÝ NÁRODOPIŠ

- Z OBSAHU: JAKUBÍKOVÁ, Kornélia: Komunikácia v obradoch životného cyklu – zmeny v 20. storočí
BUŽEKOVÁ, Tatiana: Nepriateľ zvnútra a jeho povest – skúmanie bosoráctva a klebiet v antropológii
HOLUBOVÁ, Markéta: Čeští poutníci a slovenský Šaštín ve svetle „knih milostí“
NÁDASKÁ, Katarína: Náboženský život v komunikácií obyvateľov obce
ZMETÁK, Igor: F. X. Eder a jeho spis o bolívijských Moxoch v kontexte etnografie 18. storočia
LENOVSKÝ, Ladislav: Klientela kúpeľného mesta – medzikultúrna komunikácia – kultúrna zmena

Na obálke:

Prvá strana: „Svätá pravda“, zdroj: www.mandor.sk

Preklady: autori textov, Miroslava Bobáková

Dear reader,

Slovenský národopis (Slovak Ethnology) is a quarterly with a long tradition, edited in the Slovak language by the Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences in Bratislava, Slovakia.

This review publishes papers from all spheres of Slovak folk culture, past and present, including minorities and Slovaks abroad. The journal's articles range from research on the folk culture of every region of Slovakia (folk architecture, arts and crafts, costumes and clothing, folktales, songs, customs, traditions etc.) through information on activities of ethnological research centres and museums, archival materials, book reviews to theoretical and comparative analyses of topical issues. The most interesting studies are published in English, and all the articles in Slovak have extended English summaries.

As the only periodical specifically devoted to the comparative study of Slovak folk, Slovenský národopis deepens the understanding of folk cultures throughout the world.

By becoming a regular subscriber of Slovenský národopis you will help to support an authoritative review for everyone interested in Slovak folk culture.

Distributed by:

Slovak Academic Press, Ltd.,

P.O. Box 57, Nám. slobody 6

810 05 Bratislava

SLOVAKIA

Electronic version accessible via Internet

URL <http://www.sappress.sk> <http://www.etnologia.sk>

HLAVNÁ REDAKTORKA

Gabriela Kiliánová

VÝKONNÉ REDAKTORKY

Hana Hlôšková

Tatiana Podolinská

EDIČNÁ RADA

Lubica Droppová, Gyivicsán Anna (MR), Martin Kanovský, Soňa Kovačevičová, Eva Krekovičová, Jan Krist (ČR), Milan Leščák, Martin Mešša, Magdaléna Paríková, Ján Podolák, Peter Salner, Zdeněk Uherek (ČR), Miroslav Válka (ČR)

Slovenský národopis je evidovaný v medzinárodných bibliografických databázach: MLA, CEEOL, Ulrich's, Willings, CEJSH a ERIH (impaktovaná databáza ESF)

ŠTÚDIE

- J a k u b í k o v á, Kornélia: Komunikácia v obradoch životného cyklu – zmeny v 20. storočí..... 123
- B u ť e k o v á, Tatiana: Nepriateľ zvnútra a jeho povest' – skúmanie bosoráctva a klebiet v antropológii..... 130
- H o l u b o v á, Markéta: Čeští poutníci a slovenský Šaštín ve světle "knih milostí"..... 146
- N á d a s k á, Katarína: Náboženský život v komunikácii obyvateľov obce..... 157

MATERIÁLY

- Z m e t á k, Igor: F. X. Eder a jeho spis o bolívijských Moxoch v kontexte etnografie 18. storočia..... 168
- L e n o v s k ý, Ladislav: Klientela kúpeľného mesta – medzikultúrna komunikácia – kultúrna zmena..... 177

DISKUSIA

- B e c h t e l o v á, Delphine – G a l m i c h e, Xavier: Daleko od centra – stredoevropská odhalené „areálných“ výzkumů..... 195

VYHRADENÉ PRE

- Ako sme žili? Slovensko v 20. storočí – úvod..... 199
- L u t h e r, Daniel: Libreto výstavy. Slovensko v 20. storočí. Spoločenstvo a kultúra mesta..... 199
- S l a v k o v s k ý, Peter: Slovensko v 20. storočí – spôsob života a kultúra vidieka. Prírodné, historické a sociálno-ekonomické podmienky vývinu vidieckych spoločenstiev na Slovensku v 20. storočí..... 210
- M l y n k a, Ladislav: Ako? Sme žili. Slovensko v 20. storočí..... 219

ROZHLADY – SPRÁVY – GLOSÝ

- Jubilantka PhDr. Viera Gašparíková, DrSc. (15. 4. 1928) (Bohuslav B e n e š)..... 223
- K životnému jubileu Mgr. Juliany Kováčovej (Hana U r b a n c o v á)..... 226
- Juraj Podoba jubiluje (Oľga D a n g l o v á)..... 229
- Spolupráca s Etnografickým Inštitútom SANU v Belehrade (Peter S l a v k o v s k ý – Dušan R a t i c a)..... 239
- Konferencia „Putujúce koncepty“ (Gabriela K i l i á n o v á)..... 240
- Vedecká konferencia „Kresťanstvo na Kysuciach v priebehu storočí“ (Martin P r i e č k o)..... 243
- Konferencia „Súčasná kultúra každodenného Života Slovákov v Maďarsku“ (Katarína K i r á l y o v á)...245 245

RECENZIE – ANOTÁCIE

- M. Vrzgulová: Deti holokaustu (Katarína P o p e l k o v á)..... 247
- T. Brod: Ještě že člověk neví, co ho čeká. života běh mezi roky 1929-1989 (Peter S a l n e r)..... 249
- A. Habovštiak: Oravci o svojej minulosti (Martina B o c á n o v á)..... 250
- R. Gerát: Čadčianske pľace (Martin P r i e č k o)..... 251
- K. Rozália: Hartai gyógyító hagyományok –Tradičné ľudové liečenie v obci Harta (Izabela D a n t e r o v á)..... 253

CONTENTS

STUDIES

- J a k u b í k o v á, Kornélia: Communication of life-cycle rituals: changes in the 20th century..... 123
- B u ť e k o v á, Tatiana: Enemy within and reputation: investigation of witchcraft and gossip in anthropology 130
- H o l u b o v á, Markéta: Czech pilgrims and Slovak Šaštín in the light of the „Books of mercy“ 146
- N á d a s k á, Katarína: Religious life in village community (partial results of research)..... 157

MATERIALS

- Z m e t á k, Igor: F. X. Eder and his script on Bolivian Moxos in the context of 18th century ethnography..... 168
- L e n o v s k ý, Ladislav: Clientele of bath-city – intercultural communication and cultural change..... 177

DISCUSSION

- B e c h t e l o v á, Delphine – G a l m i c h e, Xavier: Far from the centre – Central-European revelations of „areal“ researches..... 197

RESERVED FOR

- How did we live? Slovakia in the 20th century – introduction..... 199
- L u t h e r, Daniel: Libreto of exhibition. Slovakia in the 20th century. Urban community and culture..... 199
- S l a v k o v s k ý, Peter: Slovakia in the 20th century – Rural culture and habitus of life. Natural, historical and social-economic conditions..... 210
- M l y n k a, Ladislav: How? We lived. Slovakia in the 20th century..... 219

NEWS – HORIZONS – GLOSSARY

- Jubilee of PhDr. Viera Gašparíková, DrSc. (Bohuslav B e n e š)..... 223
- Jubilee of Mgr. Juliana Kováčová (Hana U r b a n c o v á)..... 226
- Jubilee of Juraj Podoba (Olga D a n g l o v á)..... 229
- Cooperation with the Institut of Ethnology SANU in Beograd (Peter S l a v k o v s k ý – Dušan R a t i c a)..... 239
- Conference „Travelling Concepts“ (Gabriela K i l i á n o v á)..... 240
- Scientific conference „Christianity in Kysuce in the course of centuries“ (Martin P r i e č k o)..... 243
- Conference „Recent culture of everyday-life of Slovaks in Hungary“ (Katarína K i r á l y o v á)..... 245

BOOKREVIEWS – ANOTATIONS 247

**NEPRIATEL ZVNÚTRA A JEHO POVEŠŤ:
SKÚMANIE BOSORÁCTVA A KLEBIET V ANTROPOLÓGII****TATIANA BUŽEKOVÁ**

*RNDr., Mgr. Tatiana Bužeková, PhD., Ústav etnológie SAV,
Klemensova 19, 813 64 Bratislava*

The paper is dedicated to the anthropological investigation of witchcraft and gossip. These two phenomena are interconnected and have been examined by scholars since the early period of anthropological research. No anthropologist denied that both witchcraft and gossip have psychological dimension, but it was not easy to deal with them theoretically. After delineation of the key points of anthropological investigation of witchcraft and gossip the author introduces the current perspective of evolutionary psychology integrating principles and results drawn from evolutionary biology, cognitive science, anthropology, and neuroscience.

Kľúčové slová: bosoráctvo, čarodejníctvo, klebety, antropológia, evolučná psychológia

Key words: witchcraft, sorcery, gossip, anthropology, evolutionary psychology

Úvod

Vo svojom príspevku sa venujem antropologickému výskumu predstáv o čarodejníctve/ bosoráctve¹ a ich súvislosti s klebetami. Tieto témy patria v antropologickej literatúre k najfrekvencovanejším: rozšírenosť spomenutých javov pútala pozornosť antropológov už od začiatku existencie disciplíny. Vysvetľovala sa rozličným spôsobom, no všetci bádatelia sa zhodovali v zdôrazňovaní súvislosti medzi nimi. Často sa poukazyvalo tak na formálnu podobnosť klebiet a podozrení z bosoráctva, ako i na prelínanie týchto dvoch módov šírenia informácie do tej miery, že sa v istom kontexte javili ako totožné: dá sa povedať, že vo väčšine prípadov podozrenia z bosoráctva predstavovali špecifický druh klebiet.

Všeobecná prítomnosť klebiet signalizovala, že ide o prejav univerzálnych ľudských vlastností. Otázkou však bolo, či tieto univerzálne vlastnosti mali antropológovia skúmať na individuálnej úrovni - ako psychologický jav - alebo ako spoločenský fenomén. Diskusia, ktorá v tomto smere prebehla v 60. rokoch, ani zďaleka nie je uzavretá. Bosoráctvo sa na druhej strane v antropológii vždy skúmalo ako jav spoločenský a dávalo sa do súvislosti so špecifickými kultúrnymi podmienkami. No aj v tomto prípade sa uvažovalo, že môže ísť o manifestáciu univerzálnych psychologických procesov, keďže predstavy o nadprirodzenom škodení existujú všade na svete.

Cieľom tohto príspevku nie je vyčerpávajúci prehľad antropológického bádania klebiet a predstáv o bosoráctve, ale upriamenie pozornosti na jeho kľúčové momenty. Hlavný teoretický problém spočíval vo výbere "optiky výskumu": ak klebety a viera v nadprirodzené škodenie sú prejavom psychologických procesov, akým spôsobom sa dajú uchopiť zo spoločenskovedného hľadiska? Nikto z antropológov nepopieral psychologický rozmer spomenutých javov, no spojenie individuálnej a sociálnej roviny nebolo z teoretického hľadiska jednoduché. Pokúsim sa teda zhrnúť, akým spôsobom antropológovia riešili daný problém a priblížiť súčasný smer evolučnej psychológie, ktorého cieľom je vytvoriť model ľudského myslenia, konzistentný s biologickými faktami a etnografickými údajmi. Budem sa snažiť ukázať, že kognitívny prístup v bádani predstáv o bosoráctve a klebiet nielen neprotirečí získaným antropológickým poznatkom, ale na ne nadväzuje, a zároveň poskytuje vysvetlenie viacerých kľúčových aspektov týchto javov.

1. Nepriateľ zvnútra

V spoločenských vedách sa predstavy o bosoráctve skúmali v rámci viacerých disciplín – antropológie, folkloristiky a histórie. Bádania zdôrazňovali rozličné aspekty tohto fenoménu, i keď sa jednotlivé roviny výskumu mohli prelínať. Zatiaľ čo pre folkloristiku bolo dôležité predovšetkým sledovanie určitých motívov a ich súvislosť s ústnou tradíciou, historická a antropológická analýza sa sústreďovala na sociálny kontext, pričom výsledky oboch disciplín sa často vzájomne využívali.²

1. 1. Antropológické bádanie bosoráctva

Podobne ako iné zložité spoločenské fenomény, aj bosoráctvo/čarodejníctvo vyvolávalo u antropológov viacero otázok teoreticko-metodologického charakteru. Jednou nich bola samotná definícia tohto javu. V anglofónnej antropológickej literatúre boli v tomto zmysle dôležité aj jazykové nuansy angličtiny, ktoré mohli viesť k neadekvátnemu prekladu domorodých pojmov. Bosoráctvo (*witchcraft*) a čarodejníctvo (*sorcery*) sa totiž v britskej antropológii zvyčajne vnímajú ako rozličné formy nadprirodzeného pôsobenia: za bosorku/bosoráka (*witch*) sa považuje človek, ktorý disponuje nadprirodzenou škodlivou silou, zatiaľ čo čarodejník/čarodejnica (*sorcerer*) skôr používa magické prostriedky – buď so zlým, alebo s dobrým úmyslom. Viacerí antropológovia však poukazujú na to, že v mnohých jazykoch vrátane angličtiny sa význam týchto dvoch pojmov prelína, a že adekvátny preklad domorodých termínov môže byť nesmierne zložitý. Pri antropológickej analýze je teda dôležité predovšetkým sledovať domorodé klasifikácie nadprirodzených javov (STEWART a STRATHERN 2004: 2).

Jasné rozlíšenie bosoráctva a čarodejníctva sa v britskej antropológii začína prácou Evansa-Pritcharda (EVANS-PRITCHARD 1976), ktorý skúmal predstavy afrického kmeňa Azandov a použil domorodú kategorizáciu rozličných druhov nadprirodzeného pôsobenia. Ukázal, že predstavy o bosoráctve priamo súvisia s vysvetlením nešťastia a existujúcimi

spoločenskými vzťahmi. Výsledkom Evans-Pritchardovej analýzy bolo pochopenie toho, ako ľudia vysvetľujú súvislosti medzi nešťastnými udalosťami a osobnými nevráživosťami medzi členmi komunity v termínoch príčin a následkov, a ako vyjadrujú túto kauzalitu prostredníctvom obvinení z bosoráctva (GLUCKMAN 1968: 22). Evans-Pritchard teda zdôrazňoval intelektuálnu a morálnu stránku tohto javu. Jeho prístup v istom zmysle znamenal modifikáciu funkcionalizmu, ktorý bol dominantným smerom britskej antropológie. V rámci funkcionalizmu sa obvinenia z bosoráctva vnímali ako nástroj sociálnej kontroly, pričom klebety hrali v tomto smere mimoriadne dôležitú úlohu. Napríklad podľa Radcliffe-Browna ľudia, ktorí sa v klebetách označujú ako bosorky/bosoráci, menia svoje správanie, aby zmiernili obvinenia (RADCLIFFE-BROWN 1952). Podobne aj Malinowski zdôrazňuje úlohu klebiet a príbehov o bosorkách/bosorákoch pri určovaní správania: tieto príbehy totiž definujú "správnu" osobu negatívnym spôsobom, teda tým, že popisujú osobu "nesprávnu" (MALINOWSKI 2005).

Podľa Mary Douglas sa však práca Evans-Pritcharda sústreďuje na to, čo bádatelka nazýva "sociológiou poznania": pre antropológa je dôležité skúmať, aký význam majú predstavy o bosoráctve, teda aký dopad majú obvinenia na správanie ľudí v konkrétnom kultúrnom kontexte. V istých podmienkach údajní vinníci môžu byť prísne trestaní a dokonca popravovaní, ako tomu bolo v Európe na prahu novovekých dejín, zatiaľ čo v iných kultúrach – napríklad u Azandov – sa dôraz kladie skôr na očistný rituál, ktorý má neutralizovať nadprirodzené pôsobenie (DOUGLAS 1970: xiv). Mnohé etnografické práce pokračovali v analýze tohto druhu (pozri napríklad MIDDLETON a WINTER 1963, MARWICK 1965, 1972).

Evans-Pritchardova interpretácia bosoráctva odráža tak "funkcionalistickú", ako aj "intelektualistickú" tendenciu v antropológii: prvá sa sústreďuje na sociálne procesy a udržanie spoločenského poriadku, zatiaľ čo druhá na kognitívne procesy a usporiadanie informácií v rámci určitej sociálnej štruktúry. Práca Evans-Pritcharda ukazuje, že sa môžu spojiť. V britskej antropológii však prevládala funkcionalizmus, až kým nevyšiel z módy spolu so zavrnutím koncepcie uzavretých spoločností (STEWART a STRATHERN 2004: 6). Victor Turner pridal k funkcionalistickej paradigme koncept sociálnej drámy, kde sociálne konflikty signalizovali slabosť sociálnych štruktúr a spôsobovali rozštiepenie (*fission*) spoločenských skupín. Obvinenia z bosoráctva sa z tohto hľadiska interpretovali ako povrchné indikátory hlbších konfliktov spojených s majetkom a mocou (TURNER 1954).

Turnerov koncept sociálnej drámy rozvíjali ďalší antropológovia vrátane Maxa Gluckmana a Wolfa Bleeka. Vo svojej často citovanej prípadovej štúdií "Bosoráctvo, klebety a smrť: sociálna dráma" Bleek popísal výsledky výskumu ghanského kmeňa Kwahu a ukázal, že obvinenia z bosoráctva sa tam nešíria verejne, ale potajomky, predovšetkým prostredníctvom klebiet. Tieto klebety pritom: (1) sa vymieňajú medzi členmi jednej skupiny; (2) sústreďujú sa na ľudí, s ktorými sa daná osoba nachádza s blízkych vzťahoch; (3) naznačujú, že obvinení sú mocnejší ako tí, ktorí obviňujú; (4) používajú sa na dosiahnutie osobných cieľov; (5) nachádzajú sa v opozícii k modernizačným trendom v spoločnosti. Bleek venoval pozornosť aj tomu, prečo sú ženy obviňované z bosoráctva častejšie ako muži.³ Jeho štúdia potvrdzuje tézu Evans-Pritcharda o tom, že vysvetlenie nešťastia hrá ústrednú úlohu pri vzniku podozrení z bosoráctva. Ľudia sa pritom sústreďujú skôr na to, čo Evans-Pritchard nazýva "sociálne relevantnou príčinou" než na reálne, fyzikálne príčiny udalosti (BLEEK 1976).

Väčšina "klasickej" antropologickej literatúry o bosoráctve sa zakladala na analýze materiálu z koloniálnych a post-koloniálnych krajín Afriky a Tichomoria. V skoršom

období bádatelia predpokladali, že v týchto oblastiach sa obvinenia z bosoráctva v dôsledku procesov modernizácie postupne stanú minulosťou, ako sa to už skôr stalo v Európe. Tieto predpoklady sa však ukázali ako neopodstatnené: nielenže “staré” predstavy nemizli, ale stali sa súčasťou ostrej kritiky práve tej “modernity”, ktorá ich mala nahradiť. V súčasnosti v krajinách tretieho sveta predstavy o nadprirodzenom škodení a “hony na bosorky” zvyčajne sprevádzajú významné negatívne udalosti spojené s politickým dianím (NADEL 1952, BLEEK 1976, STEWART a STRATHERN 2004).

Ani v Európe predstavy o bosoráctve nepatria minulosti. Jedným z najpozoruhodnejších antropologických diel druhej polovice minulého storočia je kniha francúzskej antropologičky Jeanne Favret-Saada, ktorá skúmala predstavy o bosoráctve v Normandii (FAVRET-SAADA 1980). Počas svojho výskumu zistila, že podozrenie z bosoráctva vzniká zvyčajne v dôsledku opakovaných nešťastných udalostí v rodine. Údajné bosorky uberajú “silu” iným ľuďom, aby sa tak “posilnili” sami, pričom táto “sila” sa prejavuje najmä na majetku a zdraví. Bosorky sú ľudia, ktorí “podvádzajú” iných: snažia sa niečo získať na úkor susedov pomocou svojich nadprirodzených schopností. Otázka reality bosoráctva má podľa Favret-Saada priamy vzťah k situáciám, ktoré môžu nastať v živote každého, keď prirodzené vysvetlenie negatívnych udalostí nie je postačujúce. Tento výsledok je v súlade so závermi iných antropológov: vysvetlenia nešťastia a obvinenia z bosoráctva sú skôr súčasťou praktického diskurzu než teoretických konštruktov. Logický nesúlad pritom nehrá primárnu úlohu, keďže ľuďom ide o konkrétne udalosti, a nie o vytvorenie všeobecnej kultúrnej schémy (LAMBEK 1993: 385).

1. 2. Skúmanie bosoráctva/čarodejníctva v sociálnej histórii

Dôležitým smerom v bádani predstáv o bosoráctve/čarodejníctve bolo skúmanie honu na bosorky v Európe na prahu novodobých dejín. Bosoráckym procesom sa dostávalo opätovnej pozornosti tak historikov, ako i antropológov. Výsledky tohto bádania sa pritom nachádzajú v súlade so závermi antropológov: aj historici zistili, že sociálny kontext hral primárnu úlohu v predstavách o bosoráctve, a že klebety boli ústredným kanálom šírenia týchto predstáv.

Jedným z predložených vysvetlení honu na bosorky bol predpoklad o súvislosti predstáv o bosoráctve s prežívaním predkresťanského kultu plodnosti. Paradoxne práve tento výklad, ktorý po odbornej stránke patrí skôr do špekulatívnej roviny, mal celospoločenský dopad: prispel k významovému posunu slova *witchcraft* a ovplyvnil viaceré vrstvy západnej kultúry. Do 30. rokov minulého storočia malo totiž toto slovo prevažne negatívny význam nadprirodzeného škodenia. V r. 1929 však vydavateľstvo encyklopédie Britannica oslovilo známu folkloristku Margaret Murray,⁴ aby pre túto encyklopédiu napísala heslo *Witchcraft*. Murray využila príležitosť, aby presadila svoju vlastnú víziu tohto spoločenského fenoménu, a jej článok bol v encyklopédii bezo zmeny publikovaný až do roku 1969. Európske čarodejnice, ako tvrdila, boli členkami tajnej spoločnosti, ktorej cieľom bolo zachovať predhistorický kult plodnosti. Uctievali bohyňu Dianu a jej rohatého manžela a pôsobili v prospech spoločnosti: podobne ako šamani liečili a chránili ľudí, bojovali proti zlým silám a zabezpečovali plodnosť poľiam. Kresťanská cirkev však rohatého boha interpretovala ako Satana a v snahe zabezpečiť si moc prekrútila význam prastarých rituálov.

Túto svoju “teóriu” popísala Murray aj v troch ďalších excentrických knihách (MURRAY 1921, 1933, 1954). Jej idey rozvíjal Gerald Gardner, zakladateľom náboženského hnutia Wicca, a stali sa súčasťou mnohých ezoterických koncepcií. Práce Murray teda prispeli ku vzniku spoločensko-kultúrneho fenoménu moderného čarodejníctva, v ktorom sa toto

slovo chápe vyslovene pozitívne.⁵ Zo strany akademickej verejnosti síce vyvolali ostrú a zaslúženú kritiku vzhľadom na nepodloženosť argumentov a vyslovené prekrútenie faktov, no táto kritika sa k širokej verejnosti už nedostala. Murray teda zostala spoločenskou autoritou v otázke bosoráctva a ovplyvnila nielen populárne predstavy o čarodejniciach, ktoré môžeme stretnúť napríklad v hollywoodskej produkcii, ale aj také slávne osobnosti ako Aldous Huxley a Robert Graves (SIMPSON 1994).

Podobná línia argumentácie našla obhajcu aj v historických kruhoch, a to v prácach talianskeho bádateľa Carla Ginzburga, i keď v neporovnateľne precíznejšej a opatrnejšej forme (GINZBURG 1983, 2003). Vo väčšine prípadov však historici (vrátane Ginzburga) interpretovali bosorácke procesy ako súčasť a/alebo dôsledok hlbokých politických, ekonomických a náboženských zmien, ktorými prechádzala Európa na prahu novoveku. Komplexné historické skúmanie predstáv o bosoráctve ukázalo, že ich podoba a dopad sa v rôznych vrstvách európskej spoločnosti líšili. Ludové predstavy mohli mať veľmi málo spoločného s učenými pojednaniami a "oficiálnymi" kresťanskými interpretáciami: v malých dedinských komunitách v Európe, podobne ako v Afrike, Latinskej Amerike či Ázii ľuďom išlo predovšetkým o vysvetlenie konkrétnych životných udalostí, nie o teológiu. Výsledky historikov sa nachádzali v súlade so závermi Bleeka a iných antropológov, ktorí zdôrazňovali význam klebiet pri šírení predstáv o bosoráctve.

Vo svojej slávnej práci "Čarodejníctvo v Anglicku počas Tudorovcov a Stuartovcov" britský historik Alan Macfarlane podrobne analyzoval lokálne pramene vo vybranej oblasti v grófstve Essex za obdobie 1560 – 1650, pričom skombinoval historickú analýzu s antropológickým a sociologickým prístupom (MACFARLANE 1970). Ukázal, že údajné bosorky a ich obeť boli vždy susedmi, ale mali odlišné pozície v spoločenskom rebríčku - čo zodpovedalo výsledkom Bleeka. Na rozdiel od súčasnej Ghany však bosorky v Essexe boli na tom horšie v zmysle spoločenského postavenia ako ich obeť. Ďalší britský historik Keith Thomas analyzoval pramene z celého Anglicka (THOMAS 1997). Jeho výskum zahŕňoval široké spektrum textov – od sofistických teologických diskusií až po najmenšie podrobnosti súdnych protokolov. Práca Thomasa potvrdila Macfarlanove výsledky. Obaja bádatelia pritom ukázali, že predstavy o uctievaní diabla bosorkami, ktoré boli také dôležité na kontinente, v anglických prameňoch boli skôr súčasťou diskurzu intelektuálov, a boli teda pravdepodobne do Anglicka importované. Anglickí dedičania sa otázkou uctievania diabla nezaoberali a boli vedení nie náboženským, ale každodenným strachom: verili, že bosorky môžu poškodiť zdravie zvierat i ľudí.

V tomto smere pokračovali aj výskumy iných historikov. Robin Briggs (BRIGGS 1996) analyzoval kontinentálne pramene z územia Lorraine a ukázal, že najintenzívnejšie perzekúcie bosoriek nasledovali po ťažkých obdobiach vojen, epidémií a hladomorov. Údajné bosorky pritom mohli mať túto povest' dlhé roky bez toho, aby boli verejne obvinené – až do chvíle, keď sa celková situácia v komunite stala príliš napätou. Podľa Briggsa v malých komunitách bosorky "boli nielen nepriateľmi zvnútra: boli to osoby, ktorých predpokladané obeť poznali veľmi dobre a ktorých reputácia sa vytvárala dlhé roky prostredníctvom klebiet a fám" (BRIGGS 1996: 4). Existencia mašinérie na potrestanie týchto nadprirodzených vinníkov však viedla k prenášaniam podozrení aj na osoby, ktoré sa v lokálnych komunitách s bosoráctvom nespájali. Procedúra inkvizície garantovala stále nový prísun obetí: podozriví boli zatknutí na základe anonymného udania a mučili ich, kým neudali ďalších, pričom udania boli podporované ekonomickou motiváciou, keďže majetok údajných bosoriek bol zvyčajne rozdelený medzi udavačov a oficiálne authority. Táto mašinéria zabezpečovala aj publikovanie

manuálov prenasledovania, ktoré prinášali stále nové informácie o satanistickom kulte, a tým nafukovali obraz bosoriek a strach, ktorý vzbudzovali.

Skúmanie protokolov čarodejnických procesov v Nemecku tiež ukázalo, že údajné bosorky mohli mať túto reputáciu celé roky bez toho, aby boli formálne obvinené. Oficiálnym obvineniam predchádzal dlhý a komplexný proces šírenia klebiet, v dôsledku čoho sa postupne vytvárala ich reputácia. Ľudia v malých dedinských komunitách vnímali legálne prenasledovanie bosoriek ako posledné východisko a mali celú škálu iných stratégií na to, aby si poradili s týmito “nepriateľmi znútra”. Podrobnejší pohľad na životné príbehy obvinených svedčí o tom, že aj údajné bosorky používali rozličné stratégie, aby zabránili klebetám a nasledujúcim formálnym obvineniam: správali sa k susedom mierne a priateľsky, ošetrovali chorých a pomáhali v núdzi tým, kto to potreboval (ROWLANDS 2001).

Výskum škandinávskych historikov a folkloristov demonštroval tie isté kľúčové body ako skúmanie anglických, nemeckých a francúzskych historických dokumentov. Timothy Tangherlini (2000) minucióznym skúmaním súdnych protokolov ukázal, že v Dánsku sa prenasledovanie údajných bosoriek zakladalo na individuálnej reputácii, ktorá sa budovala na základe klebiet a ľudových predstáv. Hoci legálny postup pri perzekúcii mal eliminovať fámy a povery, takmer všetky svedectvá zaznamenané v protokoloch mali formu tradičných ľudových príbehov, do ktorých boli dosadené konkrétne osoby, a to susedia, priatelia a príbuzní. Bosorky, táto “nadprirodzená hrozba v ľudskej podobe” (ROWLANDS 2001: 84), vzbudzovali strach práve preto, že boli “insidermi” v komunite. A keďže si človek nikdy nemohol byť istý vzhľadom na susedov, priateľov a dokonca aj partnera, bolo životne dôležité vedieť, kto - v princípe - môže a kto nemôže byť bosorkou. Tradičné ľudové príbehy o bosorkách poskytovali práve tieto poznatky, a nové príbehy – tentokrát o konkrétnych susedoch a príbuzných – sa ďalej šírili pri klebetení.

1. 3. Predstavy o bosoráctve a evolučná psychológia

Všeobecná rozšírenosť predstáv o bosoráctve a ich spoločné charakteristiky, ktoré boli popísané v najrozličnejších kultúrnych kontextoch, viedli viacerých historikov a antropológov k záveru, že ide o prejav psychologických “univerzálií” presahujúcich kultúrne rozdiely (BRIGGS 1996: 373). V tejto súvislosti sa ponúkali rozličné psychologické vysvetlenia, napríklad popis mechanizmu “projekcie” (KENNEDY 1967), pokus o historizáciu freudovskej psychoanalýzy (GREENBLATT 1990) alebo koncepcia psychosomatických príčin vzniku podozrení z bosoráctva, podľa ktorej sa v predstavách o nadprirodzenom škodení spájajú osobné konflikty, psychický stres a telesné choroby (BEVER 2000).

Ďalšie vysvetlenie univerzálnych charakteristík bosoriek v rozličných kultúrnych kontextoch prichádza zo strany evolučnej psychológie. Základným predpokladom tohto smeru je existencia univerzálnych vlastností ľudského myslenia, ktoré sa však neprejavujú na úrovni kultúrnych javov, ale na úrovni evolučne vyvinutých psychologických mechanizmov. Tieto mechanizmy sú adaptáciami, t.j. vznikli v dôsledku prirodzeného výberu. Ich podoba sa ustálila v čase pleistocénu, keď ľudia boli lovcami a zberačmi, a teda vo všeobecnosti nemusia mať priamy vzťah k súčasnému spôsobu života (COSMIDES, TOOBY a BARKOW 1992).

Evolučne vyvinuté myšlienkové mechanizmy umožňujú ľuďom riešiť životne dôležité úlohy, ktoré sa vyskytujú v akomkoľvek prostredí – od výberu partnerov a detekcie agresie po výber stratégií pri riešení konfliktov. Jedným z najdôležitejších systémov nášho myslenia je tzv. intuitívna psychológia alebo teória mysle, ktorá nám umožňuje interpretovať

správanie iných ľudí. Tieto mentálne mechanizmy sa vyvíjajú u detí už od raného veku a tvoria základ sociálnej interakcie (BARON-COHEN 1995). Vďaka nim vieme skvele komunikovať s inými ľuďmi, okrem iného vieme dobre klamať, ale aj rozpoznávať klamstvo či manipuláciu. Špecifický myšlienkový systém, umožňujúci toto rozpoznávanie, označujú evoluční psychológovia ako “detektor podvádzania” (*cheater detection*). Zdá sa, že jeho evolučný vývoj súvisí so sociálnou výmenou a s tým, že ľudia majú zvláštne dispozície k tzv. “sociálnemu premýšľaniu” (*social reasoning*) – riešia logické úlohy vyjadrené v sociálnych termínoch oveľa lepšie než iné.⁶

Sociálna výmena a detektor podvádzania môžu hrať podstatnú úlohu pri vzniku predstáv o bosoráctve. Výsledky antropologického a historického výskumu totiž ukazujú, že bosorky sa zvyčajne reprezentujú v termínoch získavania výhod na úkor iných ľudí: “uberajú” iným ich silu a životnú energiu, oberajú ich o majetok a partnerov, a v extrémnom prípade im berú to najpodstatnejšie – život. Inými slovami, bosorky sú osoby, ktoré náš “detektor” označil ako “podvodníka” (BOYER 2000: 199). Z pohľadu evolučnej psychológie to súvisí aj s ďalšou univerzálnou charakteristikou predstáv o bosorkách, ktorú prinieslo antropologické bádanie, a to so zistením rozdielov v sociálnom statuse medzi bosorkami a obeťami (BLEEK 1976, BRIGGS 1996, ROWLANDS 2001). Mary Douglas používa termín “intersticiálny” (*interstitial*) na označenie osôb, ktoré sa síce nachádzajú vnútri sociálnej štruktúry, ale istým spôsobom sa z nej vymykajú, a práve preto sa stávajú podozrivými z bosoráctva v situáciách spoločenského napätia (DOUGLAS 1966). V súlade s tým evoluční psychológovia tvrdia, že ľudia implicitne registrujú sociálne rozdiely v komunite a hľadajú príčiny týchto rozdielov, a to tiež na nevedomej úrovni. Inými slovami, sme citliví na potenciálnu hrozbu podvádzania vnútri skupiny. Pokiaľ určitá osoba nejakým spôsobom “vyčnieva” zo sociálneho priemeru, jej odlišnosť sa na explicitnej úrovni môže reprezentovať ako výsledok podvádzania. Ak je na druhej strane “pod priemerom”, ľudia pripisujú tejto osobe pocity závidi. V oboch prípadoch reprezentácia osoby zahrňuje motívy zlepšenia vlastnej pozície na úkor iných ľudí. Táto reprezentácia však môže mať miesto len vtedy, keď sa hodnotia približne rovnaké sociálne rozdiely medzi ľuďmi, ktorí sa nachádzajú v priamej interakcii (BOYER 2000: 201-202).

V každom prípade predstavy o bosoráctve súvisia so sociálnym rozmerom nášho myslenia. Evoluční psychológovia však zdôrazňujú, že sociálny rozmer je pre ľudí kľúčový: nemôžeme prežiť bez schopnosti vysvetliť a predpovedať správanie ľudí okolo nás, či už sú to príbuzní, potenciálni súperia alebo partneri. A práve v tom nám pomáhajú klebety, táto “belgická čokoláda pre univerzálnu myseľ” (DE BACKER 2005).

2. „Fast food“ pre ľudskú myseľ

2. 1. Funkcionalistické vs. individualistické vysvetlenie klebiet

Napriek tomu, že v bežnom živote sa klebetám zvyčajne neprikladá veľká váha, patria k najzákladnejším ľudským aktivitám. Antropológovia sa im venovali od začiatku existencie tejto vedeckej disciplíny. Už v tomto ranom období sa totiž ukázalo, že objekt antropologického skúmania – tzv. “primitívi” alebo, inými slovami, príslušníci malých kmeňových spoločností – patria k najvytrvalejším a najzarytejším klebetníkom (RADIN 1927). Problematikou klebiet sa zaoberali aj známi bádatelia Melville Herskovits a James West, ktorí ich spájali s udržaním morálnych noriem a celistvosti komunity (HERSKOVITS 1947, WEST 1945). No azda najvýznamnejším antropológom minulého storočia, ktorý venoval pozornosť vysvetleniu klebiet, bol Max Gluckman, ktorý pokračoval v tejto línii interpretácie.

Podľa Gluckmana klebety a ohováranie patria k najdôležitejším spoločenským javom z hľadiska udržania celistvosti, morálky a hodnôt danej komunity. Tvrdil, že v relatívne malých skupinách predstavujú klebety kultúrne determinovaný proces s vlastnými pravidlami, ktorých prekročenie je prísne sankcionované. Ľudia pritom ohovárajú osoby, s ktorými sa nachádzajú v blízkych spoločenských vzťahoch. No ak sa snažíme porozumieť, prečo sa ľudia vždy a všade tak veľmi zaujímajú o klebety a ohováranie, musíme preskúmať aj to, komu nie je dovolené pripojiť sa k ohováraniu. Právo klebetiť je totiž privilegiom, ktoré človek môže využívať len vtedy, keď patrí k istej skupine: nejestvuje jednoduchší spôsob, ako dať cudzincovi pocítiť, že je cudzí, ako začať klebetiť v jeho prítomnosti. Na druhej strane, ak sa niekto zo skupiny nepripája ku klebetám a ohováraniu, dáva tým najavo, že neakceptuje spoločenské vzťahy. Ohováranie je teda nielen *právom*, ale aj *povinnosťou*: klebety predstavujú “značku členstva” a slúžia ako rozlišujúci znak medzi spoločenskými skupinami (GLUCKMAN 1963).⁷

Gluckman chápal klebety predovšetkým ako “sociálnu zbraň”, ktorá sa používa na udržanie celistvosti a noriem danej spoločnosti. Táto interpretácia, teda súvislosť medzi klebetami a sociálnymi normami, bola ďalej rozpracovávaná inými antropológmi, napríklad Epsteinom, ktorý sa venoval sociálnym sieťam v urbánnom prostredí (EPSTEIN 1969 a, b). Poukazoval na to, že väčšina klebiet implicitne obsahuje spoločenské normy a hodnoty, pričom je nepriamym indikátorom postavenia človeka v sociálnej sieti: keď sa o niekom rozpráva za chrbtom, dokonca aj urážlivo, signalizuje to mieru jeho spoločenskej dôležitosti; keď sa o osobe nerozpráva, znamená to, že je spoločensky bezvýznamná (EPSTEIN 1969a: 113). V tejto súvislosti môžeme spomenúť slová Oscara Wildea, ktorý bol skvelým pozorovateľom ľudského správania: “Horšie než to, že o vás rozprávajú, môže byť len to, že o vás nerozprávajú.”

Gluckmanovu funkcionalistickú perspektívu kritizoval Robert Paine (1967). Paine tvrdil, že klebety sa majú skúmať na individuálnej úrovni: veď klebetí jednotlivec, a nie skupina. Podľa neho klebety predstavujú informáciu, ktorá posilňuje alebo chráni individuálne, nie spoločenské záujmy. Nemôžu sa teda vo všeobecnosti interpretovať ako sociálny fenomén, ktorý prispieva k celkovému spoločenskému vývinu. Gluckman zasa namietal, že toto chápanie je redukcionistické, keďže individuálne záujmy sa vždy dosahujú v spoločenskom kontexte (GLUCKMAN 1968). Debata sa v podstate skončila nerozhodne a bolo jasné, že je len ďalším vyjadrením starej antropologickej dichotómie: sociológia alebo psychológia, jednotlivec alebo skupina.

Peter Wilson (1974) sa pokúsil preklenúť medzeru medzi funkcionalistickým a individualistickým vysvetlením. V jeho interpretácii klebety predstavujú informáciu o dobrom mene človeka. Je to komunikačná technika, ktorá narába s touto informáciou. Ľudia ju používajú, aby chránili vlastné dobré meno alebo napadli či chránili dobré meno iných. Robia to preto, že je ohrozené ich súkromie, ktoré podľa Wilsona predstavuje najdôležitejšiu podmienku ľudskej existencie. John Haviland na druhej strane zdôrazňoval, že vytváranie reputácie, ku ktorej prispievajú klebety, je dôležité predovšetkým preto, že človek čelí rozličným spoločenským situáciám, v ktorých jeho dobré meno predstavuje kľúčový faktor. Počas svojho výskumu v Zinacantane v južnom Mexiku ukázal, ako klebety prenikajú do všetkých módov komunikácie a môžu zhoršiť či zlepšiť reputáciu človeka, a tým aj ovplyvniť jeho kariéru i ambície (HAVILAND 1977 a, b).

Vo všeobecnosti sa dá povedať, že sa reputácia človeka javila ako ústredný moment vo všetkých interpretáciách fenoménu klebiet – či už na individuálnej úrovni dosiahnutia vlastných záujmov, alebo v kontexte spoločenských noriem a hodnôt.

2. 2. Evolučná psychológia: skúmanie klebiet

Univerzálne charakteristiky klebiet viedli psychológov k predpokladu, že tendencia klebetiť patrí k evolučne vyvinutým psychologickým adaptáciám. Samotný proces evolučného vývoja tejto dispozície sa pritom vysvetľuje rozličným spôsobom. Robin Dunbar (1996) napríklad spája klebety s takou dôležitou otázkou ako pôvod jazyka. Podľa Dunbara sa jazyk vyvinul preto, že u ľudí nahradil ískanie – aktivitu spoločnú pre všetkých primátov, ktorá vedie k nadviazaniu vzťahov a formovaniu koalícií, a je teda kľúčová pre spoločenský život. Ľudské skupiny v porovnaní so skupinami iných primátov boli príliš veľké a sociálna interakcia vo forme ískania zaberala príliš veľa času. Jazyk sa teda u ľudí evolučne vyvinul v dôsledku časovej ekonomie, keďže umožňoval vytváranie koalícií oveľa rýchlejšie. Klebety tak podľa Dunbara patrili k prvým jazykovým prejavom ľudstva.

Väčšina evolučných psychológov však, podobne ako antropológovia, zdôrazňuje funkciu sociálnej kontroly, ktorú plnia klebety v spoločnosti: predstavujú efektívny spôsob, ako pripomenúť dôležitosť noriem a hodnôt, napomenúť deviantov a potrestať previnilcov. Je to účinná stratégia pri odhalení klamárov a podvodníkov, alebo v termínoch evolučnej psychológie tých osôb, ktoré porušujú altruistickú reciprocitu. Práve tento aspekt sa v súčasnosti javí ako podstatný faktor vo vývoji nášho sociálneho správania.

Podľa Jeroma Barkowa, jedného z najvýznamnejších bádateľov v oblasti evolučnej psychológie, klebety predstavujú spôsob manipulácie reputácií, a tiež odhalenia zradcov vnútri skupiny (BARKOW 1974, 1992). Zaujímame sa predovšetkým o tých, ktorí sú v našom živote najdôležitejší – o príbuzných, sexuálnych partnerov, súperov, a tiež o vyššie postavené osoby, ktorých správanie môže ovplyvniť náš život; informácia o našom vlastnom postavení vo vzťahu k týmto ľuďom je pritom kľúčová. Aby sme dosiahli svoje, musíme mať informácie o materiálnych zdrojoch (napríklad o tom, kto vlastní peniaze), o sexuálnej aktivite, o koalíciách a spojenectvách, o dôveryhodnosti či spoľahlivosti ľudí naokolo. Tieto informácie nám umožňujú prístup ku zdrojom vo všeobecnom zmysle, či už ide o zdroje materiálne, alebo o potenciálnych partnerov či spojencov, a môžu sa jednotlivcom používať ako stratégia na zlepšenie reputácie a dosiahnutie vlastných záujmov.

Informácia o členoch vlastnej skupiny je pre nás vždy zaujímavejšia než informácia o ľuďoch, ktorých nepoznáme – a to práve preto, že nám môže pomôcť odhaliť podvodníka, alebo naopak, určiť spoľahlivú osobu, a tým zlepšiť svoju vlastnú situáciu.⁸ Z viacerých dôvodov zvlášť silný záujem máme o aktivity ľudí rovnakého pohlavia. M. Wilson a M. Daly (1996) a ďalší bádatelia to vysvetľujú tým, že z evolučného hľadiska tieto osoby predstavujú najdôležitejších súperov v rámci komunity. T. Shackelford (1997) na materiáli z rôznych kultúr demonštroval univerzálnu dôležitosť priateľstiev a koalícií medzi osobami toho istého pohlavia. Klebety sa používajú ako účinná stratégia na zlepšenie vlastnej reputácie a dosiahnutie želaného postavenia v skupine pri budovaní koalícií vo všeobecnosti (MCANDREW, BELL a GARCIA 2007), no v prípade ženských koalícií nadobúdajú osobitý význam.

Bádatelia Hess a Hagen (2002) označujú manipuláciu s reputáciami termínom “informačná agresia”. V rámci celej komunity je toto správanie efektívnejšie vtedy, keď sa odohráva medzi skupinami alebo klikami. Takéto koordinované využitie informácie môže byť nazvané informačná vojna. Ženy pritom podľa Hessa a Hagen v porovnaní s mužmi majú vyvinutejšie dispozície na vedenie informačnej vojny. Z evolučného hľadiska sa táto téza zdôvodňuje tým, že (1) v ancestrálnom prostredí ženy súperili vnútri skupiny oveľa viac než muži; (2) reputácia ženy sa overovala oveľa ťažšie než reputácia muža; (3) ženy si nemohli dovoliť súperiť fyzicky. Reputácia je pre ženu natoľko dôležitá, že relatívne

zriedkavé príklady fyzického násillia v konfliktoch medzi ženami súvisia predovšetkým so snahou obrániť svoju reputáciu poškodenú klebetami. Hess a Hagen netvrdia, že muži nekľebetia alebo nemajú k tomu dispozície - práve naopak, viaceré výskumy ukazujú, že aj u mužov klebety patria k najčastejším a najobľúbenejším činnostiam. Ženy však môžu byť v istom zmysle lepšie vybavené na informačnú agresiu v porovnaní s mužmi, podobne ako muži sú lepšie vybavení na fyzickú agresiu v porovnaní so ženami. Viaceré výsledky psychologických experimentov tento pohľad potvrdzujú⁹ (HESS a HAGEN 2002).

Výskumy ukazujú, že na rozdiel od mužov ženy zvyčajne klebetia v ustálených skupinkách, pričom primárnym cieľom týchto klebiet je poškodiť reputáciu žien v iných skupinkách. Keďže aj členovia koalície sú potenciálni súper, pri klebetení musí existovať akási "poistka", ktorá by predišla neželanému odhaleniu informácie navonok. Touto poistkou je vymieňanie osobných detailov medzi členkami skupinky. Už štvorročné a päťročné dievčatá klebetia spôsobom "my" verzus "oni". Marjorie Goodwin skúmala fenomén "he-said-she-said" ("povedal-povedala") v skupinách mestských detí a ukázala, že konflikty medzi dievčatami nadobúdajú formu štruktúrovaných konfrontácií medzi koalíciami. Zatiaľ čo chlapi počas klebetenia zdôrazňovali predovšetkým svoj vlastný spoločenský status alebo pozíciu, dievčatá rozprávali takým spôsobom, aby sa hovoriaca i poslucháčka ocitli na jednej strane a vytvorili konsenzus o tých dievčatách, ktoré neboli prítomné. V tomto procese sa postupne určovalo, kto patrí a kto nepatrí k danej skupinke (GOODWIN 1980).

2. 3. Evolučná psychológia: súvislosť medzi klebetami a predstavami o bosoráctve

Stereotyp skupinky žien-klebetníc teda môže mať evolučné opodstatnenie, i keď klebety sú rovnako príznačné aj pre mužov. Tento stereotyp sa v európskom kultúrnom kontexte často prelína s obrazom starej bosorky.¹⁰ "Mýtus dokonalej bosorky" v európskych historických prameňoch obsahuje totiž niekoľko motívov: "typické" bosorky sú práve ženy, a to skôr staršieho veku, najčastejšie škaredé, ktoré sa stretávajú na sabatoch, kde uctievaajú Satana a plánujú zlé skutky (BRIGGS 1996: 15-61). Rowlands však ukazuje, že obraz "starej bosorky" pochádza skôr z protokolov súdnych procesov než z ľudových predstáv: vieme len o tých "bosorkách", ktoré boli formálne obvinené, čo sa stávalo zvyčajne po rokoch upodostatrenia. Štatistiky súdnych protokolov síce ukazujú, že medzi obvinenými prevládali ženy staršie ako päťdesiat rokov, no neodrážajú skutočnú situáciu, keďže reputácia údajných bosoriek sa zvyčajne začínala vytvárať ešte v ich mladom veku (ROWLANDS 2001: 89).

Reputácia sa javí ako kľúčový faktor tak pri vysvetľovaní klebiet, ako i vzniku podozrení o bosoráctve, pričom v oboch prípadoch je tento faktor zvlášť významný pre ženy. Betzig (1989) poznamenáva, že bosoráctvo, porušenie tabu, zlé znamenia, zlé sny a iné nadprirodzené predstavy spojené s nešťastnými udalosťami sú bezprostredne spojené s neplodnosťou – kľúčovým aspektom pri vytváraní ženskej reputácie.

Klebety a obvinenia z bosoráctva však mimo rodového rozmeru majú aj všeobecnejšie základné podobnosti. V oboch prípadoch totiž ide o informáciu o osobách, ktoré spájajú sociálne vzťahy, vo väčšine prípadov o ľudí z blízkeho okolia. V termínoch evolučnej psychológie to znamená, že aj pri klebetách, aj pri podozreniach z bosoráctva sa aktivuje myšlienkový systém intuitívnej psychológie alebo teórie mysle. Podozrenia z bosoráctva sú však v porovnaní s klebetami vo všeobecnosti špecifické v tom, že (1) vysvetľujú nešťastné udalosti; (2) obsahujú nadprirodzené predstavy, ktoré sú v termínoch kognitívnej teórie spojené s porušením princípov intuitívnej ontológie.¹¹

Antropologické bádanie ukazuje, že predstava o nadprirodzenom škodení sa nevyskytuje pri vysvetľovaní všetkých nešťastných udalostí, ale len v prípade udalostí významných,

vyžadujúcich zvláštnu pozornosť, alebo inými slovami, relevantných. V termínoch kognitívnej teórie relevantnosť informácie súvisí s tým, do akej miery táto informácia vyhovuje vstupným podmienkam inferenčných systémov (čím viac myšlienkových systémov aktivuje udalosť, tým je informácia o nej pre nás relevantnejšia) (BOYER 2001: 161-163, SPERBER a WILSON 1995). Podľa francúzskeho kognitívneho antropológa Boyera významné udalosti, ktoré dávajú vznik podozreniam z bosoráctva, vďaka kauzalite ľudského myslenia a jeho "hypertrofickému" sociálnemu rozmeru sa spontánne interpretujú v sociálnych termínoch, t. j. ako výsledok snahy iných ľudí. To znamená, že výsledkom významnej nešťastnej udalosti je nielen spontánny vznik otázok typu "prečo práve toto sa stalo práve mne a práve teraz?", ale aj spontánna odpoveď: "pretože to niekto urobil".¹² Vhodnými kandidátmi na zaplnenie "prázdnych miest" v tomto "dotazníku" sú podľa Boyera nadprirodzené bytosti alebo ľudia s nadprirodzenými vlastnosťami, ktorých s danou osobou spájajú bezprostredné vzťahy. Pritom ľudia z lokálnej komunity, ktorí sú nejakým spôsobom "odlišní", sú v tomto zmysle zvlášť vhodnými kandidátmi: ako bolo povedané vyššie, reprezentácia týchto osôb vďaka práci "detektora podvádzania" už zahrňuje motívy škodenia (BOYER 2001: 198-202, BUŽEKOVÁ 2005).

Informácia o ľuďoch, ktorí porušili spoločenské normy správania (či už prirodzeným, alebo nadprirodzeným spôsobom) sa šíri prostredníctvom klebiet, ktoré, ako konštatovali viacerí antropológovia, predstavujú nástroj sociálnej kontroly a súvisia s morálnym posudzovaním v zmysle odhalenia podvodníkov a zradcov vnútri komunity. Klebety o nadprirodzenom škodení predstavujú špecifický prípad odhalenia týchto "nepriateľov zvnútra". Z hľadiska evolučnej psychológie teda aj primárna úloha klebiet pri šírení predstáv o bosoráctve, aj podobnosti medzi podozreniami z bosoráctva a klebetami súvisí s tým, že správanie ľudí sa nedá vysvetliť mimo spoločenského kontextu.

Záver

Vo všetkých kontextoch základné poznatky antropologického a historického výskumu predstáv o bosoráctve zodpovedali rovnakej schéme: bosoráctvo sa vnímalo ako nadprirodzená sila (či už telesná alebo spirituálna), ktorou disponujú isté osoby a ktorá im umožňuje nielen rozličné nadprirodzené úkony (premenu na zvieratá, schopnosť lietať, pôsobiť na diaľku a pod.), ale predovšetkým poskytuje schopnosť škodiť iným ľuďom. Takmer všade sa bosorácke schopnosti vnímajú ako druh kanibalizmu, keďže bosorka/bosorák "uberá" životnú silu iným: nezabíja priamo, ale prostredníctvom magických prostriedkov či nadprirodzených schopností.

Antropológovia a historici ukázali, že predstavy o bosoráctve vystupujú ako všeobecný spôsob vysvetlenia nešťastných udalostí a vyvolávajú silné emócie. Obvinenia z nadprirodzeného škodenia sa však neobjavujú náhodne, ani nie sú "iracionálne". Patria k lokálnym módom vysvetlenia, ktoré sa aktivujú len v tých prípadoch, keď sa z nejakého dôvodu vyžaduje špeciálna pozornosť: každá smrť či iné nešťastie vyvolávajú emócie a volajú po vysvetlení, no deje sa to zvlášť pri nečakaných a ťažko vysvetliteľných udalostiach. Klebety sú v tomto procese nesmierne dôležité, keďže vždy predstavujú špekulatívnu informáciu týkajúcu sa iných ľudí.

Obvinenia z bosoráctva/čarodejníctva existujú skôr v pozadí komunity a sú podporované klebetami a fámami. Stávajú sa predmetom verejných diskusií len v prípadoch zvlášť silného spoločenského napätia, zvyčajne v dôsledku chorôb a úmrtí, ktoré sú pre komunitu istým spôsobom významné – vďaka dlhšiu dobu existujúcim nevraživostiam a žiarlivosti, alebo preto, že okolnosti nešťastných udalostí sa vymykajú štandardným vysvetleniam; alebo kvôli

epidémiám vyvolávajúcim strach a paniku. Tieto obvinenia sa spájajú so spoločenskými procesmi, ktoré podporujú morálku, ako aj hľadanie vysvetlenia udalostí i nastolenie poriadku. Ohováranie a klebety hrajú významnú úlohu v sociálnych procesoch a morálnom posudzovaní.

Antropológovia vysvetľovali klebety rozličným spôsobom, no väčšina z nich poukazovala na univerzálne aspekty tohto javu. Empirický výskum ukázal, že klebety: (1) posilňujú sociálne normy; (2) šíria sa medzi členmi jednej skupiny; (3) sú zamerané na osoby, s ktorými sa ľudia nachádzajú v blízkych vzťahoch; (4) sú indikátorom spoločenskej dôležitosti človeka; (5) využívajú sa na dosiahnutie individuálnych cieľov. Najdôležitejším aspektom vo vysvetľovaní klebiet sa však javí narábanie s reputáciou, ktorá predstavuje kľúčový faktor aj pri vzniku podozrení z bosoráctva.

Zatiaľ čo v "klasicknej" antropológii spojenie individuálnej a sociálnej roviny bádania klebiet bolo často problematické, interpretácia klebiet i podozrení z bosoráctva z pohľadu evolučnej psychológie nevyhnutne musí brať do úvahy obe perspektívy. Pre tento smer psychologické vysvetlenie priamo súvisí so sociálnymi aspektmi: človek je predovšetkým spoločenská bytosť a vysvetlenie jeho psychológie vždy vyžaduje skúmanie spoločenského kontextu. Na druhej strane, tento spoločenský kontext priamo závisí od toho, aké predstavy majú jednotlivci.

POZNÁMKY

- 1 Rozdiel medzi týmito dvoma termínmi bude vysvetlený v súvislosti s antropologickým bádáním. Ďalej v tejto štúdii kvôli krátkosti budem používať predovšetkým termín "bosoráctvo", a to vo všeobecnom zmysle nadprirodzeného škodenia.
- 2 Folkloristické bádanie výrazne prispelo k skúmaniu bosoráctva ako spoločenského fenoménu a často sa pohybuje v tej istej rovine ako antropologicko-historická analýza (pozri napríklad KREKOVIČOVÁ 2005, TANGHERLINI 2000, PÓCS 1989). V tomto príspevku sa ho však dotknem len okrajovo.
- 3 Bleek pritom použil teóriu klebiet M. Gluckmana, ku ktorej sa dostaneme nižšie. K otázke, prečo sú ženy obviňované z bosoráctva častejšie ako muži, sa vrátíme neskôr v súvislosti s vysvetlením fenoménu klebiet.
- 4 Pôvodne sa Murray zaoberala egyptológiou, no postupne sa vďaka svojim prácam začala vnímať ako folkloristka a na sklonku života sa dokonca stala predsedkyňou Britskej folkloristickej spoločnosti. Podľa Jacqueline Simpson v Británii práce Murray spôsobili negatívne vnímanie folkloristiky zo strany antropológov a historikov, i keď práve folkloristi boli prvými kritikmi jej "teórie" (SIMPSON 1994).
- 5 Skúmanie moderného čarodejníctva patrí k najnovším oblastiam antropologického bádania a prelína sa so skúmaním neopohanstva a hnutia New Age vo všeobecnosti. V tejto štúdii však moderné čarodejníctvo ponechávam stranou, keďže sa venujem predstavám o bosoráctve/čarodejníctve v "klasickom" zmysle nadprirodzeného škodenia.
- 6 Tzv. *Wason selection task*, pozri napríklad WASON a JOHNSON-LAIRD 1972; FIDDICK, COSMIDES a TOOBY 2000; CUMMINS 1998.
- 7 Vyjadrenia Gluckmana o klebetách sa stali takpovediac aforizmami, napríklad: "Najdôležitejšou súčasťou získania členstva je poznať ohováračky"; "Čím exkluzívnejšia je skupina, tým viac sa v nej klebetí"; "Boj ohovárania má svoje vlastné pravidlá, a beda tomu, kto tieto pravidlá poruší" (GLUCKMAN 1963).

- 8 Barkow sa venoval aj otázke, prečo sa v súčasnej kultúre ľudia zaujímajú o ľudí, ktorých nepoznajú – o celebrity či politikov – a tak radi o nich klebetia. Podľa neho informácia o týchto osobách, ktorú dostávame prostredníctvom masmédií, aktivuje psychologické mechanizmy, ktoré sa vyvinuli na osvojenie sociálnej informácie. Média prinášajú obrazy cudzích ľudí do nášho domu a v dôsledku toho ich na nevedomej úrovni vnímame ako ľudí, s ktorými sa nachádzame v priamej interakcii (BARKOW 1992: 629-630). O klebetách v masmédiách pozri tiež DE BACKER 2005.
- 9 Zdá sa napríklad, že ženy majú lepšie jazykové vybavenie: sú schopné povedať viac slov za určitý časový interval, robia menej chýb vo výbere slov a sú lepšie než muži v rozlíšení základných zvukov rodného jazyka; muži na druhej strane počas konverzácie robia dlhšie odmlky (HESS a HAGEN 2002).
- 10 Dobrým príkladom je epizóda v českom filme “Slnko, seno a jahody”, kde jedna žena zo skupinky stareniiek – klebetník používa metlu ako dopravný prostriedok, i keď sa inak ako “skutočná” bosorka neprejavuje. Toto humorné prepojenie dvoch zaužívaných obrazov jemne naznačuje významovú podobnosť výrazov “stará bosorka” a “stará klebetnica”.
- 11 Podrobnejšie o porušení intuitívnej ontológie a jeho úlohe pri šírení nadprirodzených predstáv pozri BOYER 1998, 2001, KANOVSKÝ 2002.
- 12 Podobné otázky a odpovede nie sú produktom reflektívneho uvažovania, ale sú “spontánne” v tom zmysle, že vznikajú bez pričinenia nášho vedomia. Inými slovami, nevieme si pomôcť, aby sme nereprezentovali udalosť týmto spôsobom.

LITERATÚRA

- BARKOW, J. H.: Evaluation of Character and Social Control among the Hausa. In *Ethos*, 1974, 2, 1, s. 1-14.
- BARKOW, J. H.: Beneath new culture is old psychology: Gossip and social Stratification. In COSMIDES, L., TOOBY, J., BARKOW, J. H., (Eds.): *The Adapted Mind: Evolutionary Psychology and the Generation of Culture*. New York: Oxford University Press, 1992, s. 627-637.
- BARON-COHEN, S.: *Mindblindness: an essay on autism and theory of mind*. Cambridge, MA: MIT Press, 1995.
- BETZIG, L.: Causes of conjugal dissolution: A cross-cultural study. In *Current Anthropology*, 1989, 30, s. 654-676.
- BEVER, E.: Witchcraft Fears and Psychosocial Factors in Disease. In *Journal of Interdisciplinary History*, 2000, 30, 4, s. 573-590.
- BLEEK, W.: Witchcraft, Gossip and Death: A Social Drama. In *Man* (New Series), 1976, 11, 4, s. 526-541.
- BOYD, R., RICHERSON, P.: Culture and cooperation. In: MANSBRIDGE, J. (ed.): *Beyond self-interest*. Chicago: University of Chicago Press, 1990, s. 111-132.
- BOYER, P.: Cognitive Tracks of Cultural Inheritance: How Evolved Intuitive Ontology Governs Cultural Transmission. In *American Anthropologist*, 1998, 100, 876-889.
- BOYER, P.: *Religion explained*. New York: Basic Books, 2001.
- BRIGGS, R.: *Witches and Neighbours. The Social and Cultural Context of European Witchcraft*, London, 1996.
- BUŽEKOVÁ, T.: Poverové rozprávania o bosorkách z hľadiska kognitívnej teórie. In J. POSPÍŠILOVÁ, E. KREKOVICHOVÁ (eds.): *Od pohádky k fámě*. Sborník příspěvků ze semináře Hledání cest české slovesné folkloristiky II. Brno 6.6.2002. Brno, 2005, s. 99–112.

- COSMIDES, L., TOOBY, J., BARKOW, J. H., (Eds.): *The Adapted Mind: Evolutionary Psychology and the Generation of Culture*. New York: Oxford University Press, 1992.
- CUMMINS, D.: Cheater Detection is Modified by Social Rank: The Impact of Dominance on the Evolution of Cognitive Functions. In *Evolution and Human Behavior* 1999, 20, s. 229-248.
- GREENBLATT, S. : Psychoanalysis a Renaissance Culture. In *Learning to Curse: Essays in Early Modern Culture*, New York a London, 1990, s. 131 – 145.
- GOODWIN, M. H.: He-Said-She-Said: Formal Cultural Procedures for the Construction of a Gossip Dispute Activity. In *American Ethnologist*, 1980, 7, 4, s. 674-695.
- DE BACKER, S.: *Like Belgian Chocolate for the Universal Mind. Interpersonal and Media Gossip from an Evolutionary Perspective*. Thesis submitted in fulfilment of the requirements for the degree of Doctor (Ph.D) in Political and Social Sciences: Communication Studies, Universiteit Gent, 2005. http://www.thesis.net/gossip/gossip_contence.htm
- DOUGLAS, M. (Ed.): *Witchcraft Confessions and Accusations*. London: Tavistock, 1970.
- DOUGLAS, M.: *Purity and Danger*. London: Routledge, 1966.
- DUNBAR, R.: *Grooming, gossip, and the evolution of language*. Cambridge MA: Harvard University Press, 1996.
- EPSTEIN, L. A.: The network and urban social organization. In MITCHELL, J. C. (ed.): *Social networks in urban situations: analyses of personal relationships in central African towns*. Manchester: University Press, 1969a.
- EPSTEIN, L. A.: Gossip, norms and social network. In MITCHELL, J. C. (ed.): *Social networks in urban situations: analyses of personal relationships in central African towns*. Manchester: University Press, 1969b.
- EVANS-PRITCHARD, E. E.: *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*. Oxford: Oxford University Press, 1976.
- FAVRET-SAADA, J.: *Deadly words: Witchcraft in the bocage*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1980.
- FIDDICK, L., COSMIDES, L., TOOBY, J.: No interpretation without representation: the role of domain-specific representations and inferences in the Wason selection task. In *Cognition* 2000, 77, s. 1-79.
- GINZBURG, C.: *The Night Battles: Witchcraft and Agrarian Cults in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. London: Routledge and Kegan Paul, 1983.
- GINZBURG, C.: *Noční příběh*. Praha: Argo, 2003.
- GLUCKMAN, M.: Papers in Honor of Melville J. Herskovits: Gossip and Scandal. In *Current Anthropology*, 1963, 4, 3, s. 307-316.
- GLUCKMAN, M.: Psychological, sociological and anthropological explanations of witchcraft and gossip: a clarification. In *Man (New Series)* 1968, 3, s. 20-34.
- HAVILAND, J.: *Gossip, Reputation and Knowledge in Zinacantan*. Chicago: Chicago University Press, 1977a.
- HAVILAND, J.: Gossip as competition in Zinacantan. In *Journal of Communication*, 1977b, 27, 1, s. 186 – 99.
- HERSKOVITS, M. J.: *Trinidad Village*. New York: Knopf, 1947.
- HESS, N.C., HAGEN, E. H.: Informational warfare. Cogprints, 2002. http://itb.biologie.hu-berlin.de/~hagen/papers/Info_warfare.pdf
- KANOVSKÝ, M.: Kognitívne vysvetlenie distribúcie niektorých náboženských predstáv v oblasti Bielych Karpát. In *Slovenský národopis*, 2002, 50, 56-69.
- KENNEDY, J. G.: Psychological and social explanations of witchcraft. In *Man (New Series)*, 1967, 2, s. 216-25.

- KREKOVIČOVÁ, E.: Reflexia bosorky vo folklórnych žánroch a kolektívna pamäť. In H. HLÔŠKOVÁ (ed.): *Folklór v kontextoch*. Zborník príspevkov k jubileu doc. PhDr. Ľubice Droppovej, CSc. Bratislava 2005, s. 53 – 64.
- LAMBEK, M.: *Knowledge and Practice in Mayotte: Local Discourse of Islam, Sorcery and Spirit Possession*. Toronto 1993.
- MACFARLANE, A.: *Witchcraft in Tudor and Stuart England: A Regional and Comparative Study*. London: Routledge & Kegan Paul, 1970.
- MALINOWSKI, B.: *The Sexual Life of Savages*. London: Kessinger Publishing, 2005.
- MARWICK, M. G.: *Sorcery in its social setting: a study of the Northern Rhodesian Cewa*. Manchester: University Press, 1965.
- MARWICK, M. G.: Anthropologists' Declining Productivity in the Sociology of Witchcraft. In *American Anthropologist*, New Series, 1972, 74, 3, s. 378-385.
- MIDDLETON, J., WINTER, E. H. (eds.): *Witchcraft and sorcery in east Africa*. London: Routledge & Kegan Paul, 1963.
- MCANDREW, F T., BELL, E. K., GARCIA, C. M.: Who Do We Tell and Whom Do We Tell On? Gossip as a Strategy for Status Enhancement. In *Journal of Applied Social Psychology*, 2007, 37, 7, s. 1562-1577.
- MURRAY, M.: *The Witch-Cult in Western Europe: A Study in Anthropology*. Oxford: Oxford University Press, 1921.
- MURRAY, M.: *The God of the Witches*. Oxford: Oxford University Press, 1933.
- MURRAY, M.: *The Divine King in England*. Oxford: Oxford University Press, 1954.
- NADEL, S. F.: Witchcraft in four African societies: an essay in comparison. In *American Anthropologist*, 1952, 54, s. 18-29.
- NASH, D.: A convergence of psychological and sociological explanations of witchcraft. In *Current Anthropology* 1973, 14, s. 545-546.
- PAINE, R.: What is Gossip About? An Alternative Hypothesis. In *Man*, New Series, 1967, 2, 2, s. 278-285.
- PÓCS, É.: *Fairies and Witches at the Boundary of South-Eastern and Central Europe*. FF Communications, 243. Helsinki, 1989.
- RADCLIFFE-BROWN, A. R.: *Structure and function in primitive society*. London: Cohen & West, 1952
- RADIN, P.: *Primitive Man as a Philosopher*. New York: Appleton, 1927.
- ROWLANDS, A.: Witchcraft and Old Women in Early Modern Germany. In *Past and Present*, 2001, 173, s. 50-89.
- SHACKELFORD, T. K.: Perceptions of betrayal and the design of the mind. In J. A. Simpson a D. T. Kenrick (eds.): *Evolutionary social psychology*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 1997, s. 73-107.
- SIMPSON, J.: Witches and Witchbusters. In *Folklore*, 1996, 107, s. 5-18.
- SIMPSON, J.: Margaret Murray: Who Believed Her, and Why? In *Folklore* 1994, 105, s. 89-96.
- SPERBER, D., WILSON, D.: *Relevance: communication and cognition* (2nd ed.). Oxford: Blackwell, 1995.
- STEWART, P.J., STRATHERN, A.: *Witchcraft, Sorcery, Rumors and Gossip*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- TANGHERLINI, T. R.: "How Do You Know She's a Witch?": Witches, Cunning Folk, and Competition in Denmark. In *Western Folklore* 2000, 59, 3/4, s. 279-303.
- THOMAS, K.: *Religion and the Decline of Magic*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1997.

- TURNER, V. W.: *Schism and continuity in an African society: a study of Ndembu village life*. Manchester: University Press, 1954.
- WASON, P. C., JOHNSON-LAIRD, P. N.: *Psychology of Reasoning: Structure and Content*. London: Batsford, 1972.
- WEST, J.: *Plainsville, U. S. A.* New York: Columbia University Press, 1945.
- WILSON, P. J.: Filcher of Good Names: An Enquiry Into Anthropology and Gossip. In *Man*, New Series, 1974, 9, 1, s. 93-102.
- WILSON, M. I., DALY, M.: Male sexual proprietariness and violence against wives. In *Current Directions in Psychological Science*, 1996, 5, 2-7.

ENEMY WITHIN AND REPUTATION: INVESTIGATION OF WITCHCRAFT AND GOSSIP IN ANTHROPOLOGY

Summary

The paper is dedicated to the anthropological investigation of witchcraft and gossip. These two phenomena are interconnected and have been examined by scholars since the early period of anthropological research. In social sciences witchcraft has been investigated in different disciplines – folkloristics, history and anthropology. Historical and anthropological approaches have often overlapped and manifested the same key problems. Most anthropological and historical works has demonstrated the relations between the occurrence of misfortunes in human life and alleged personal animosities through beliefs in witchcraft, and the setting of those animosities in particular social contexts. Both historicists and anthropologists emphasized the close connection between witchcraft and gossip that served as a main channel of transmission of suspicions concerning alleged witches. Anthropological analysis of gossip, on the other side, oscillated between functionalistic and psychological explanation. Despite the difference between theoretical approaches, anthropological research has shown the same characteristics of gossip in different cultural settings: 1. It reinforces norms; 2. It is transmitted between members of one group; 3. It centres around people with whom a close social relationship exists; 4. To be the butt of gossip is an indication of social importance; 5. Gossip is utilised to forward personal interests. Reputation appeared as a key aspect in gossip as well as in witchcraft suspicions. From evolutionary point of view, gossip as a manipulation with reputation was a crucial factor in humans' evolution: it presented information that had implications for individuals' fitness-relevant social strategies in the environment of evolutionary adaptedness. Evolutionary approach therefore takes into account psychological as well as social factors. It is consistent with ethnographical findings and offers their explanation in terms of human development.

Vydáva Ústav etnológie Slovenskej akadémie vied

Hlavná redaktorka:

PhDr. Gabriela Kiliánová, CSc.

Výkonné redaktorky:

PhDr. Hana Hlôšková, CSc., Mgr. Tatiana Podolinská, PhD.

Redakčná rada: doc. PhDr. Lubica Droppová, CSc., Univ. Prof. Dr. Gyivicsán Anna, Dr. hab. (MR), doc. Mgr. Martin Kanovský, PhD., PhDr. Soňa Kovačevičová, DrSc., PhDr. Eva Krekovičová, DrSc., PhDr. Jan Krist (ČR), prof. PhDr. Milan Leščák, CSc., PhDr. Martin Mešša, doc. PhDr. Magdaléna Paríková, CSc., prof. PhDr. Ján Podolák, DrSc., PhDr. Peter Salner, DrSc., PhDr. Zdeněk Uherek, CSc. (ČR), PhDr. Miroslav Válka, PhD. (ČR)

Adresa redakcie: Klemensova 19, 813 64 Bratislava

Registr. č. 7091

Rozširuje, objednávky a predplatné (aj do zahraničia) prijíma:

Slovak Academic Press, spol. s r.o. P.O. Box 57, Nám. slobody 6, 810 05 Bratislava

e-mail: sap@sappress.sk

SLOVAK ETHNOLOGY

Quarterly Review of the Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences

Vol. 56, 2008, Number 2

Editors: Gabriela Kiliánová, Hana Hlôšková, Tatiana Podolinská

Address of editor: Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovakia

Distributed by Slovak Academic Press, Ltd., P.O. Box 57, Nám. slobody 6,

810 05 Bratislava, Slovakia and SLOVART G.T.G. Ltd., Krupinská 4,

P.O. Box 152, 852 99 Bratislava, Slovakia

L'ETHNOLOGIE SLOVAQUE

Revue de l'Institut d'ethnologie de l'Académie slovaque des sciences

Année 56, 2008, No 2

Rédacteurs: Gabriela Kiliánová, Hana Hlôšková, Tatiana Podolinská

Adresse de la rédaction: Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovaquie

SLOWAKISCHE ETHNOLOGIE

Zeitschrift des Ethnologischen Institutes der Slowakischen Akademie der Wissenschaften

Jahrgang 56, 2008, Nr. 2

Redakteure: Gabriela Kiliánová, Hana Hlôšková, Tatiana Podolinská

Redaktion: Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slowakei

SLOVENSKÝ NÁRODOPIIS

ISSN 1335-1303

MIČ 49 616
